

Επαμεινώνδας Καπράνος

Τα ελληνιστικά νεκροταφεία του Σταυρωμένου Ρεθύμνης: Η μαρτυρία από την ανασκαφή συστάδας τάφων στη θέση Βάρδια

ABSTRACT

THE HELLENISTIC CEMETERIES OF STAVROMENOS, RETHYMNON. THE EXCAVATION OF A CLUSTER OF TOMBS AT THE VARDIA SITE.

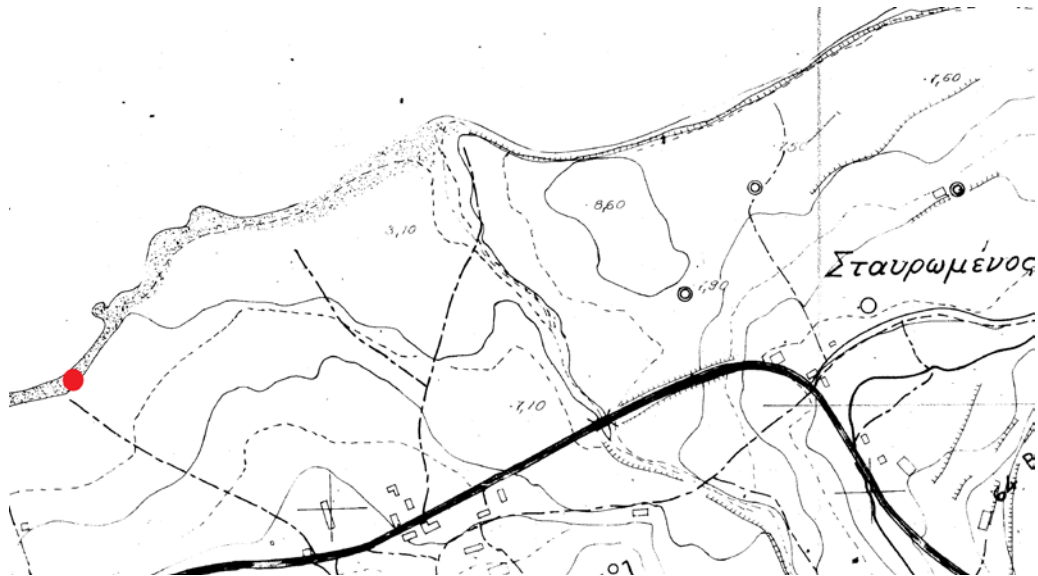
In May 2015, a cluster of tombs of the Hellenistic period was excavated at the coastal site of *Vardia* in Stavromenos, Rethymmnon, where remains of Hellenistic and Roman tombs are visible for 250 m. along the coast. Four cist tombs and probably one tile-roofed tomb were revealed. The finds included 40 vases, an iron knife and fragments of a copper pin. Thirty-four of the vases were unguentaria, while there were also two lamps, one oinochoe/ jug and probably a cooking vessel. Most of the burials are dated to the late Hellenistic period (second half of 2nd century BC), except for burial 1 which is dated to the beginning of the middle Hellenistic period (early 3rd century BC). The cluster of tombs excavated at the *Vardia* site seems to belong to a larger organized cemetery which was in use from the Hellenistic period onwards and served the needs of the ancient city of Stavromenos.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: θέση Βάρδια, Σταυρωμένος, συστάδα τάφων, οργανωμένο νεκροταφείο, κάλυψη από πέτρες, κεραμοσκεπής τάφος, μυροδοχείο, λυχνάρι, Ελληνιστική Περίοδος

Τον Μάιο του 2015, κατόπιν λαθρανασκαφής διενεργήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου σωστική ανασκαφική έρευνα (Χάρτης 1) στην παράκτια θέση Βάρδια στον Σταυρωμένο, Δήμου Ρεθύμνης. Στη θέση αυτή (Hood, Warren & Cadogan 1964, 62-64), σε μήκος 250 μ. κατά μήκος της ακτογραμμής, διακρίνονται από την πλευρά της θάλασσας (Εικ. 1) ταφικά κατάλοιπα, κεραμοσκεπών και κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, σε ύψος που κυμαίνεται από 0,30 μ. έως και 4,50 μ.

Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο σημείο, όπου εντοπιζόταν το σκάμμα της λαθρανασκαφής, σε τμήμα της απότομης και επικλινούς παρειάς, ύψους 4,50 μ. Χαρακτήθηκαν και ανασκάφηκαν τέσσερις (4) τομές, διαστάσεων 2,00 μ. × 3,00 μ. και προσανατολισμού Α-Δ (Εικ. 2). Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε συστάδα πέντε (5) ταφών, προσανατολισμού ΝΑ-ΒΔ, διευθετημένων υψομετρικά σε διαφορετικά επίπεδα (Εικ. 3). Η ταφή 1 βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο, στο ανατολικό πέρας του ανασκαμμένου χώρου. Οι ταφές 2 και 3 εντοπίστηκαν δυτικά και νότια της ταφής 1 αντιστοίχως, σε χαμηλότερο επίπεδο. Υποκείμενα της ταφής 2

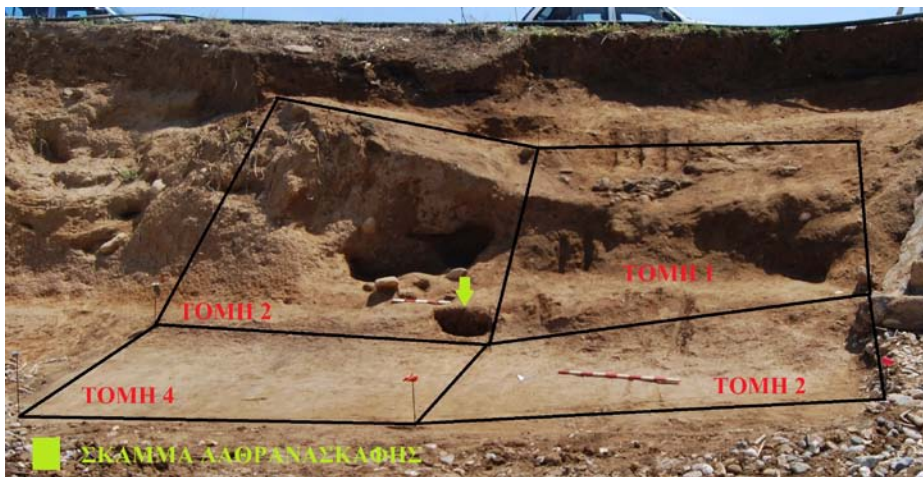
* Θερμές ευχαριστίες για τη διενέργεια και την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας εκφράζονται στον αρχιτεχνίτη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου Γιώργο Δρουδάκη, του οποίου η βοήθεια υπήρξε πολύτιμη.

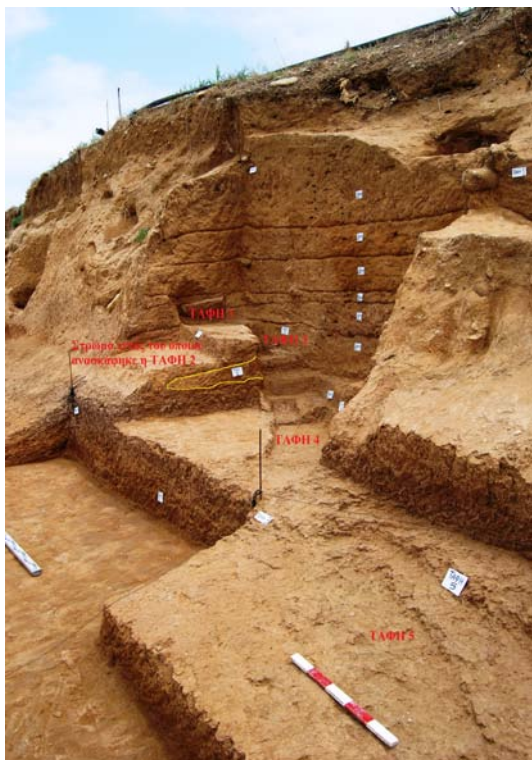
Χάρτης 1. Απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:5.000 με σημειωμένη κατά προσέγγιση τη θέση των τάφων που ανασκάφηκαν.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία (απόσπασμα από google earth, 14-9-2016) με σημειωμένες τη θέση Βάρδια και τη θέση της συστάδας τάφων κατά προσέγγιση.

Εικ. 2. Οι ανασκαφικές τομές πριν την αποκάλυψη των τάφων.

Εικ. 3. Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν μετά το πέρας των εργασιών.

αποκαλύφθηκε η *ταφή 4* και ΒΔ της, σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο, η *ταφή 5*.

Οι τάφοι που ανασκάφηκαν είχαν υποστεί σημαντική φθορά ήδη από τους αρχαίους χρόνους, πιθανότατα λόγω σεισμών, ενώ η κατάσταση διατήρησής τους επιδεινώθηκε περαιτέρω στο πέρασμα των χρόνων εξαιτίας του χειμέριου κύματος. Για την κατασκευή των *τάφων 1, 3, 4, 5* είχε λαξευτεί αβαθές λάξευμα ελλειπτικής διατομής στο έδαφος για την εναπόθεση του νεκρού (Εικ. 4α), το οποίο καλυπτόταν από επίπεδες, πλακοειδείς, τετράγωνες πέτρες, στην πλειονότητά τους από ψαμμίτη. Τμήμα της κάλυψης από πέτρες

κατά χώραν σωζόταν μόνο στον *τάφο 1* (Εικ. 4β). Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί σε ύπτια στάση, με το κρανίο τοποθετημένο προς ΝΑ (Εικ. 5α). Στην *ταφή 4* είχε διαμορφωθεί αναβαθμός εν είδει «μαξιλαριού» για την τοποθέτηση του κεφαλιού, εκατέρωθεν του οποίου είχαν τοποθετηθεί

Εικ. 4α. Η *ταφή 1* μετά την αφαίρεση του σκελετού, β. Η *ταφή 1* με τις καλυπτήριες πλάκες.

Εικ. 5α. Η ταφή 4, β. Η ταφή 4 μετά την αφαίρεση του σκελετού.

κατακόρυφα μετρίου μεγέθους, λεπτές, ορθογώνιες, πλακοειδείς πέτρες (Εικ. 5β). Ο τάφος 2 ήταν ιδιαίτερος κατεστραμμένος, ωστόσο, συμπεραίνοντας από τα πολλά θραύσματα κεραμίδων που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του, ήταν πιθανότατα κεραμοσκεπής (Εικ. 6α). Με εξαίρεση το κρανίο του νεκρού, που βρέθηκε στα ΝΑ της ταφής και πιθανόν να σωζόταν κατά χώραν, τα υπόλοιπα οστά βρέθηκαν διασπαρμένα, αναμειγμένα με τα θραύσματα κεραμίδων. Νότια του κρανίου υπήρχε τοποθετημένη κατακόρυφα πέτρα (Εικ. 6β), όπως και στην ταφή 4.

Τη συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων καταλαμβάνουν τα αγγεία, ο αριθμός των οποίων ανήλθε σε σαράντα (40). Τριάντα τέσσερα (34) ήταν μυροδοχεία, δύο (2) τροχήλατα λυχνάρια,

Εικ. 6α. Η ταφή 2, β. Το κρανίο της ταφής 2 μετά την αφαίρεση των επιχώσεων.

Εικ. 7. Η ταφή 1.

ενώ βρέθηκαν επίσης μία (1) οινοχόη/ πρόχους και μία (1) χύτρα. Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνονται ακόμη ένα (1) σιδερένιο εγχειρίδιο και θραύσματα από χάλκινη περόνη.

Αναλυτικότερα στην ταφή 1 βρέθηκαν δύο αγγεία, ένα (1) λυχνάρι και ένα (1) μυροδοχείο, τοποθετημένα στη βόρεια και νότια πλευρά των κάτω άκρων του νεκρού, καθώς και ένα (1) σιδερένιο εγχειρίδιο, τοποθετημένο στη βόρεια πλευρά τους (Εικ. 7). Από την ανασκαφή του τάφου συλλέχθηκαν και θραύσματα χάλκινης περόνης. Πιθανότατα στην ταφή αυτή ανήκει και η χύτρα (Εικ. 4β).

Στην ταφή 3 ομάδα συνολικά δεκαέξι (16) αγγείων είχε εναποτεθεί ΒΔ των κάτω άκρων του νεκρού (Εικ. 8). Εκτός από ένα (1) λυχνάρι και μία (1) οινοχόη/πρόχου, τα υπόλοιπα αγγεία ήταν μυροδοχεία. Κατά την ανασκαφή της ταφής 4 αποκαλύφθηκαν δεκαέξι (16) αγγεία, διευθετημένα σε δύο (2) ομάδες. Η πρώτη, αποτελούμενη από επτά (7)

Εικ. 8. Τα αγγεία της ταφής 3.

Εικ. 9. Η ταφή 4. Δεξιά διακρίνεται η πρώτη ομάδα αγγείων.

Εικ. 10. Η δεύτερη ομάδα αγγείων της ταφής 4.

Εικ. 11. Η ταφή 5.

αγγεία, είχε εναποτεθεί νότια των κάτω άκρων του νεκρού (Εικ. 9). Η δεύτερη, αποτελούμενη από εννέα (9) αγγεία, βρέθηκε ακριβώς κάτω από τα πόδια του νεκρού, στο ΒΔ όριο της ταφής (Εικ. 10). Μεταξύ των αγγείων περιλαμβάνονται δύο (2) μικρογραφικοί, οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (Εικ. 10, κάτω αριστερά), κατασκευασμένοι από ανοιχτό πορτοκαλόχρωμο, πολύ εύθρυπτο πηλό, από ένας σε κάθε ομάδα. Τα υπόλοιπα αγγεία της ταφής ήταν όλα μυροδοχεία.

Από την ανασκαφή της ταφής 2 περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα όστρακα, ενώ η ταφή 5 η ανασκαφή δεν απέδωσε κτερίσματα (Εικ. 11).

Από μια πρώτη εκτίμηση της κεραμικής,¹ οι τάφοι 3 και 4 χρονολογούνται πιθανότατα στην *Υστερη Ελληνιστική Περίοδο*. Τη συντριπτική πλειονότητα των αγγείων τους αποτελούν

Εικ. 12. Τα αγγεία της ταφής 3. Διακρίνεται η οινοχόη /πρόχους στα αριστερά και μυροδοχεία.

¹ Τα αποτελέσματα προέρχονται από προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής, η οποία δεν έχει συντηρηθεί. Είναι πιθανό η περαιτέρω έρευνα να αλλάξει κάποια από τα δεδομένα.

Εικ. 13.
Μυροδοχεία
από την
πρώτη ομάδα
αγγείων
της ταφής 4.

τα μυροδοχεία (Εικ. 12), που ανήκουν σε χαρακτηριστικό και συνηθισμένο τύπο για την κεραμική των ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 13). Ανάλογα παραδείγματα, με επίμηκες, ατρακτόσχημο σώμα, προερχόμενα από ταφικά σύνολα, έχουν βρεθεί σε θέσεις τόσο στην Κρήτη² όσο και

στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο³ και χρονολογούνται κυρίως στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ., περίοδο στην οποία μπορεί να χρονολογηθεί και το λυχνάρι (Εικ. 14) με την κάθετη λαβή⁴ από την ταφή 3.

Εικ. 14. Το λυχνάρι της ταφής 3.

² Παρόμοια αγγεία, χρονολογημένα στο 2ο μισό του 2ου αι. π.Χ., προέρχονται από την Αλφά Μυλοποτάμου (Τέγου 2010, 501, εικ. 7β-ι), την Κνωσό (Eiring 2001, fig. 3.16/g) και την κεντρική Κρήτη (Εγγλέζου 2005, 88, 235).

³ Στο 2ο μισό του 2ου αι. π.Χ. χρονολογούνται παράλληλα του τύπου από ταφικά σύνολα στην Αρχαία Επίδαυρο (Προσκυνητοπούλου 2000, 396, πίν. 208γ, δ), ενώ στα μέσα ή στο γ' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. χρονολογούνται παρόμοια αγγεία από την Αμβρακία, προερχόμενα από κλειστό ταφικό σύνολο (Αγγελή 2009, 167, αρ. 6, 7). Στον 2ο αι. π.Χ. χρονολογούνται όμοια μυροδοχεία από ταφικά σύνολα της Πύδνας (Καλλίνη 2011, πίν. 181β), ενώ γενικά στην Ύστερη Ελληνιστική Περίοδο χρονολογούνται παρόμοια αγγεία από τάφους στην Πάτρα (Κυριάκου-Ζαφειροπούλου 2011, 68-69, πίν. 29στ, η).

⁴ Παρόμοιο λυχνάρι από την Ακαρνανία προέρχεται από τάφο, χρονολογημένο στον 2ο αι.-μέσα 2ου αι. π.Χ. (Σταυροπούλου-Γάτση 2009, 233).

Εικ. 15. Τα κτερίσματα της ταφής 1.

Η ταφή 1, αν και ευρισκόμενη υψομετρικά σε υψηλότερο επίπεδο από τις υπόλοιπες ταφές, πιθανόν να είναι πρωιμότερη, χρονολογούμενη στην αρχή της Μέσης Ελληνιστικής Περιόδου, καθώς το μυροδοχείο⁵ (Εικ. 15, επάνω αριστε-

ρά [α]) και το λυχνάρι⁶ (Εικ. 15, κάτω δεξιά [β]), που είχαν εναποτεθεί ως κτερίσματα σε αυτή, χρονολογούνται πιθανόν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

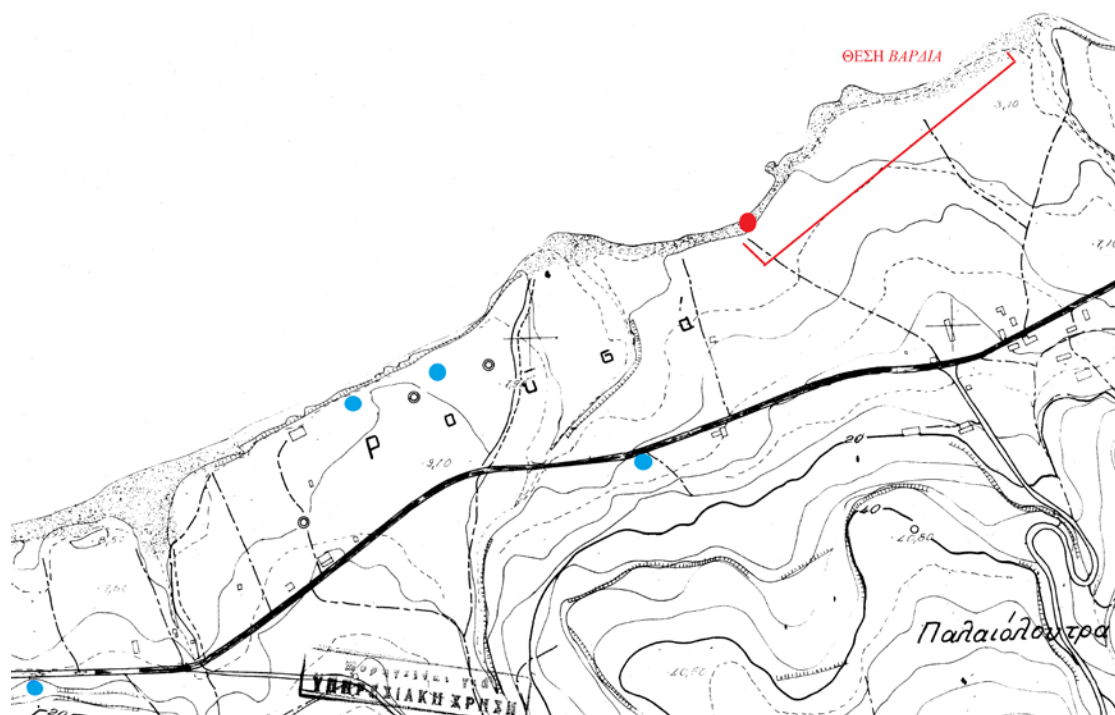
Η συστάδα τάφων που ανασκάφηκε στη παράκτια θέση Βάρδια, στον Σταυρωμένο Δήμο Ρεθύμνης, αποτελεί τμήμα ενός οργανωμένου και εκτεταμένου νεκροταφείου, το οποίο ήταν σε χρήση ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους. Στη θέση αυτή η πυκνότητα των ορατών

Εικ. 16. Γενική άποψη της ανασκαφής μετά την ολοκλήρωσή της, καθώς και της θέσης Βάρδια.

⁵ Παρόμοια μυροδοχεία προέρχονται από τάφους στην Αλφά Μυλοποτάμου (Τέγου 2010, 501, εικ. 4β-στ), την Ελεούθερα (Kalraxis, Tsatsaki 2000, 122-123), το Σφακάκι και τον Σταυρωμένο (Τσατσάκη 2004, 749), χρονολογημένα στα τέλη του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ.

⁶ Παρόμοια λυχνάρια από την κεντρική Κρήτη χρονολογούνται από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. έως και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (Εγγλέζου 2005, 282, πίν. 109β, 110).

Χάρτης 2. Απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ 1:5.000 με σημειωμένες τις θέσεις τάφων της Ελληνιστικής Περιόδου στην ευρύτερη περιοχή (μπλε), καθώς και τη θέση της συστάδας τάφων (κόκκινο) που ανασκάφηκε στη θέση Βάρδια.

ταφικών καταλοίπων, κεραμοσκεπών και κτιστών κιβωτιόσημων τάφων, καθώς και η πολύ μεγάλη έκταση που καταλαμβάνουν, σε μήκος 250 μ. της ακτογραμμής (Εικ. 16), υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας εκτεταμένης νεκρόπολης των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Τμήματα των νεκροταφείων της έχουν ανασκαφεί από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1995, 370-372), εκτός από τη θέση Βάρδια, στο ανατολικό, παράκτιο τμήμα του οικισμού Σφακακίου (Παπαδοπούλου 1997, 1034-1035· Τσατσάκη 2004· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 325· Τσατσάκη & Φλεβάρη 2015) και σε θέσεις στο Σφακάκι (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1981, 404) και στον Σταυρωμένο (Πωλογιώργη 1982, 384), λίγο πιο απομακρυσμένες από την ακτογραμμή (Χάρτης 2).

Η μεγάλης έκτασης αυτή οργανωμένη νεκρόπολη εξυπηρετούσε τις ανάγκες της σημαντικής, αρχαίας πόλης του Σταυρωμένου, μεγάλο τμήμα της λιμενικής εγκατάστασης της οποίας εντοπίζεται ανατολικά της θέσης Βάρδια, στη θέση Παλαιόκαστρο (Καπράνος, υπό έκδοση), με τον Αρκαδιώτη ποταμό να αποτελεί το φυσικό όριο μεταξύ των δύο θέσεων. Το οικιστικό κέντρο του Σταυρωμένου, που εκτείνεται στη γεωγραφική ενότητα Σταυρωμένου–Χαμαλευρίου–Σφακακίου–Παγκαλοχωρίου (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1995, 367), είχε αδιάλειπτη κατοίκηση με διάρκεια ζωής από τη μινωική περίοδο έως και τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1995, 372).⁷

⁷ Οι παράκτιες αρχαιοτήτες του Σταυρωμένου ήταν γνωστές ήδη από τον 18ο αιώνα (Pococke 1745, 258), ενώ ο Mariani (1895, 211), στα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρει την ύπαρξη τάφων στη θέση αυτή. Κτίσματα της ρωμαϊκής

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Αγγελή (2009), «Ελληνιστική Κεραμική από το δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακιάς», *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα, Τ.Α.Π.Α., 163-178.
- M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1981), «Νομός Ρεθύμνης, Σταυρωμένος, Σφακάκι», *ΑΔ* 36, Χρονικά Β'2, 404.
- M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1995), «Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στην περιοχή Σταυρωμένου – Χαμαλευρίου Ρεθύμνου», *Κρητολογικά Γράμματα* 11, 367-379.
- M. Εγγλέζου (2005), «Ελληνιστική Κεραμική Κρήτης, Κεντρική Κρήτη», *ΑΔ* 89.
- Χρ. Καλλίνη (2011), «Χρονολογημένα ταφικά σύνολα από την Πύδνα. 2ος αι. π.Χ», *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα, Τ.Α.Π.Α., 421-432.
- Επ. Καπράνος (υπό έκδοση), «Ο παράλιος οικισμός του Σταυρωμένου, η κατοίκηση διαμέσου των αιώνων», *ΑΕΛΛΟΠΟΣ*, τόμος τιμητικός για την καθηγήτρια Ίριδα Τζαχίλη.
- Δ. Κυριάκου-Ζαφειροπούλου (2011), «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη», *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα, Τ.Α.Π.Α., 57-74.
- Στ. Ξανθουδίδης (1918), «Έρευναι αρχαιολογικά και τοπογραφικά, σκαφικά έργασια κατά το 1917, Σταυρωμένος, Άγριον», *ΑΔ* 4, Παράρτημα, 14-15.
- Ε. Παπαδοπούλου (1997), «Νομός Ρεθύμνης, Σφακάκι Παγκαλοχωρίου», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β'2, 1034-1035.
- M. Πωλογιώργη (1982), «Νομός Ρεθύμνης, Σταυρωμένος», *ΑΔ*, Χρονικά, Β'2, 384.
- P. Προσκυνητοπούλου (2000), «Ελληνιστική κεραμική από την Αρχαία Επίδαυρο», *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα, Τ.Α.Π.Α., 393-402.
- M. Σταυροπούλου-Γάτση (2009), «Ελληνιστικά ταφικά σύνολα από το Θύρρειο της Ακαρνανίας», *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα, Τ.Α.Π.Α., 231-244.
- Ε. Τέγου, Λ. Φλεβάρη (2010), «Σωστική ανασκαφή στη θέση Μνήματα Αλφάς», *Α.Ε.Κ. 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 498-511.
- N. Τσατσάκη (2004), «Κεραμική από ελληνιστικούς τάφους στο Σφακάκι και το Σταυρωμένο Ρεθύμνου», *Πρακτικά της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα Χρονολόγησης, Κλειστά Σύνολα – Εργαστήρια (Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000)*, Αθήνα, Τ.Α.Π.Α., 739-750.
- N. Τσατσάκη, Λ. Φλεβάρη (2015), «Σωστική ανασκαφική έρευνα στο Σφακάκι, Δήμου Ρεθύμνου», *Α.Ε.Κ. 3, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 343-352.
- J. Eiring (2001), "The Hellenistic period", J.N. Coldstream, L.J. Eiring, G. Foster (eds.), *Knossos Pottery Handbook: Greek and Roman, Studies* 7, BSA, 91-135.
- P. Faure (1965), "Le peuplement des Montagne de Crète", *BCH LXXXIX*, 27-63.
- S. Hood, P. Warren, G. Cadogan (1964), "Travels in Crete, 1962", *BSA* 59, 50-99.
- Th. Kalpaxis, N. Tsatsaki (2000), "Eleutherna. Zufallsfunde aus einer der hellenistischen Nekropolen der Stadt", *AA*, 117-128.
- L. Mariani (1895), "Antichità Cretesi", *Monumenti Antiqui* VI., Milano, Reale Accademia dei Lincei, 153-348.
- R. Pococke (1745), *A Description of the East and Some other Countries*, vol. II. London, W. Boyer.

και βυζαντινής περιόδου, καθώς και ενδείξεις ύπαρξης προϊστορικού οικισμού περιγράφει ο Στ. Ξανθουδίδης (1918, 14-15), ενώ για τον παράλιο οικισμό στον Σταυρωμένο κάνει λόγο και ο P. Faure (1965, 46-47).